

УДК 372.421:371.4:811.161.2

Пентиліук М. І.

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ

Стаття присвячена проблемі виховання мовної особистості учнів середньої школи. Визначено основні педагогічні умови, виконання яких забезпечить повноцінний особистісний розвиток учнів у процесі засвоєння української мови та літератури.

У статті аргументовано такі умови, як особистісно орієнтований підхід до навчання; органічне поєднання знань, умінь і навичок; стимулювання в учнів мотивів до саморозвитку і створення сприятливої психологічної атмосфери для міжособистісного спілкування.

Ключові слова: мовна особистість, педагогічні умови виховання, мовленнєвий розвиток учнів, мовна і літературна освіта.

Статья посвящена проблеме воспитания языковой личности учащихся средней школы. Определены основные педагогические условия, выполнение которых обеспечит полноценное личностное развитие учащихся в процессе изучения украинского языка и литературы.

В статье аргументированы такие педагогические условия, как личностно ориентированный подход к обучению; органическое соединение знаний, умений и навыков; стимулирование в учащихся мотивов к саморазвитию и создание благоприятной атмосферы для межличностного общения.

Ключевые слова: языковая личность, педагогические условия воспитания, речевое развитие учащихся, языковое и литературное образование.

The article focuses on the problem of language personality education of secondary school pupils. The basic pedagogical conditions, the implementation of which will ensure the full development of pupils' personality in the study of the Ukrainian language and literature, are defined. Justifying the essence of the phenomenon and pedagogical conditions, the author relies on government documents on language education and studies of contemporary researchers.

Such pedagogical conditions as personally oriented approach to learning, an organic combination of knowledge and skills, encouraging pupils in the motives for self-development and the creation of a favorable atmosphere for interpersonal communication are argued in the article. Personal approach to the education of language person of pupils is based on the development of such qualities that have contributed to the spiritual, moral and ethical development, bringing them to the vital and valuable forms of activity and the possibility to realize oneself as a creative person.

The organic combination of knowledge and skills on the studied disciplines will ensure the development of harmonious personality with high cultural and intellectual level. Encouraging pupils to self-motivation, self-improvement and self-education will contribute to the development of their spiritual qualities and values. Creation of a favorable atmosphere for interpersonal pedagogical communication, overcoming the psychological barriers that often arise in the communication process, play an important role in language personality education of the pupils.

Key words: language personality, pedagogical conditions of education, language development of pupils, language and literary education.

З огляду на розвиток освіти в сучасних умовах вагомішого значення набуває виховання учнів, здатних до саморозвитку і самореалізації духовних, морально-етичних, естетичних і культуромовних якостей. Важливість орієнтації на нього акцентується в низці основоположних документів, зокрема державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття), концепції національного виховання, національній доктрині розвитку освіти України, Державному стандарті базової і повної загальної середньої освіти та ін. Так, у «Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ століття)» наголошено на потребі «створення життєздатної системи безперервного навчання і виховання для досягнення високих освітніх рівнів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації» [6, с. 243].

Ураховуючи вимоги сучасної педагогічної науки до виховання особистості, що володіє інтелектуальними, морально-етичними, естетичними і культуромовними якостями, ставимо за мету визначити педагогічні умови, адаптовані до потреб і можливостей виховання мовної особистості учнів основної школи засобами української мови і літератури.

Наукова література містить значну кількість визначень феномена «педагогічні умови». У лексикографічних працях основна увага звернена на тлумачення слова «умова». Так, універсальний словник української мови подає значення «умова» як необхідна, обов'язкова обставина для існування або здійснення чого-небудь [10, с. 774]. У новому тлумачному словнику умови визначено як сукупність положень, що

лежать в основі чого-небудь, необхідна обставина, що робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або чомусь сприяє [5, с. 1295]. Якщо ж урахувати, що слово «педагогічний» означає «який відповідає правилам, вимогам педагогіки» [5, с. 713], то педагогічні умови, на думку Є. Хрикова, «спрямовуються на організацію педагогічної діяльності, на підвищення ефективності, тобто вони мають практичну, нормативну спрямованість» [18, с. 15].

У психології під педагогічною умовою розуміють «певну обставину чи обстановку, яка впливає (прискорює чи гальмує) на формування та розвиток педагогічних явищ, процесів, систем, якостей особистості» [9, с. 97]. Учені-педагоги (А. Алексюк, А. Люрзанайн, П. Підкасистий) під педагогічними умовами розуміють чинники, що впливають на процес досягнення мети, при цьому поділяють їх на: а) зовнішні: позитивні стосунки вчителя й учнів; об'єктивність оцінки навчального процесу; місце навчання, приміщення, клімат тощо і б) внутрішні (індивідуальні): індивідуальні особливості учнів (якості характеру, досвід, уміння, навички, мотивація тощо) [15]. За О. Братанич, педагогічні умови є сукупністю об'єктивних можливостей змісту, методів, організаційних форм і матеріальних можливостей здійснення педагогічного процесу, що забезпечує успішне досягнення поставленої мети [4]. О. Назола розглядає конструктивні моменти феномена і тлумачить його як сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, що позитивно впливають на ефективність і результативність навчально-виховного процесу [14]. Отже, під педагогічними умовами слід розуміти обставини, що сприяють розвитку навчально-виховного процесу в школі, і розглядати як комплекс засобів, наявних в освітніх закладах для здійснення навчально-виховного процесу. Це організаційно-змістові заходи, що забезпечують виховання духовних, інтелектуальних, морально-етичних, естетичних і культуромовних якостей особистості учнів. Зазначимо, що педагогічних умов для реалізації навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі існує досить багато. Аналіз наукових досліджень засвідчив широкий спектр таких умов, зокрема: значне використання літературно-художнього матеріалу для формування в учнів системи соціальних уявлень (соціалізація виховання певними засобами); використання духовного потенціалу мистецтва як засобу виховання; розвиток потреби в постійному самовихованні як завдання педагогічної діяльності; цілісний педагогічний вплив на когнітивну, афективну й конативну сфери особистості (мета виховання); органічна єдність знань підлітків про сутність культури спілкування й засвоєння мовного етикету в процесі класної і позакласної роботи та ін. (М. Вайновська, С. Волкова, В. Засименко та ін.).

Більшість педагогічних умов, що забезпечують навчально-виховний процес в основній школі, регламентує й гарантує держава: кадровий потенціал (учителі, класні керівники, працівники позашкільних установ), концепції мовної та літературної освіти, Державний стандарт базової і повної середньої освіти, шкільні програми і підручники, твори художньої літератури, засоби масової інформації, сім'я і школа.

Держава дбає про якісну підготовку сучасного вчителя-словесника, професіонала, який володіє знаннями фахових дисциплін, технологіями навчально-виховного процесу і здатний до виконання завдань виховання молодого покоління. Однак відбір у педагогічні виші нині відбувається здебільшого стихійно, без урахування тих природних задатків, якими має володіти педагог і про які неодноразово говорили К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський, за які так активно виступають сучасні вчені І. Бех, А. Богущ, М. Вашуленко, І. Зязюн, В. Кремень, Н. Ничкало, О. Савченко, В. Федяєва, Л. Хоружа та ін. У цьому сенсі перед педагогічними вишами й шкільними колективами постає нагальна потреба – готувати вчителя, здатного активно впливати на учнів власними особистісними якостями, бути взірцем для них, готового до взаємодії з учнівським колективом, міжособистісного спілкування, а головне – усвідомлювати свою особливу професійну місію – виховання мовної особистості.

Виконання основних положень концепцій мовної освіти й Державного стандарту – одна з головних умов виховання учнів засобами української мови і літератури. Саме в цих документах закладено ті вимоги, виконання яких гарантує повноцінний розвиток мовної особистості, створені на їх основі програми і підручники містять відповідний матеріал, що забезпечує формування знань, умінь і навичок з означених предметів. Особливо відзначимо програми для 5–9 класів і нове покоління підручників, побудованих на текстовій основі й спрямованих на розвиток компетентностей, як загальних (ключових), так і предметних [13].

Важливе значення у вихованні мовної особистості мають позашкільні заклади і засоби масової інформації. Хоча останні частіше виконують негативну роль, оскільки телепередачі, Інтернет не завжди сприяють вихованню позитивних якостей особистості, особливо в духовному, морально-етичному й культуромовному планах. Роль сім'ї у вихованні особистості переважно позитивна. Недоліком можна вважати низький рівень культури спілкування в більшості пересічних сімей, що, безумовно, знижує якість виховання мовної особистості.

Зі сказаного випливає, що наявні умови виховання особистості загалом сприяють науковій організації навчально-виховного процесу в основній школі, однак мають здебільшого декларативний характер і сприймаються як певна даність, якої треба дотримуватися і яку слід виконувати.

Логіка нашого дослідження зумовила визначення таких педагогічних умов ефективної реалізації виховання мовної особистості учнів основної школи засобами української мови та літератури, які б забезпечили інтенсифікацію цього процесу, зробили б його актуально значущим і результативним.

До таких умов відносимо:

– особистісно орієнтований підхід до виховання учнів основної школи в процесі засвоєння української мови і літератури шляхом залучення до традиційних та інноваційних форм і методів навчально-виховної роботи;

– органічне поєднання знань, умінь і навичок учнів з української мови і літератури з метою виховання й розвитку інтелектуальних, морально-етичних, естетичних і культуромовних якостей особистості;

– стимулювання в учнів мотивів до саморозвитку, самовдосконалення і самовиховання духовних якостей і ціннісних орієнтацій засобами української мови і літератури в процесі класної і позакласної роботи;

– створення сприятливих психологічних умов для міжособистісного спілкування, атмосфери креативного мовленнєвого розвитку учнів із метою виховання творчої особистості.

Зупинимося на з'ясуванні доцільності кожної з визначених педагогічних умов. Обґрунтуємо вибір першої з них – особистісно орієнтоване виховання учнів основної школи в процесі засвоєння української мови і літератури.

Особистісно орієнтований підхід до виховання учнів – одна з актуальних проблем сучасної школи. На думку І. Беґа, «є всі підстави стверджувати, що нинішнє суспільство загалом і виховну сферу зокрема не задовольняє той науковий рівень, на якому розв'язуються сучасні проблеми виховання й розвитку духовно досконалої особистості» [2, с. 3], тому сучасна система освіти має дбати про духовне зростання дитини, а отже, потрібна особистісно орієнтована модель виховання, яка спирається на виховні можливості гуманітарних наук, і насамперед української мови і літератури.

Відомо, що мова формує свідомість людини і є основою її розумового розвитку. Тому орієнтація на особистісне становлення підлітка відбувається за активного впливу засвоєння виражальних можливостей рідної мови, її лексичних, граматичних і стилістичних багатств та формування умінь доцільно їх використовувати.

Вивчаючи мовленнєвий розвиток учнів та їхнє ставлення до дійсності, пізнання ними мовної картини світу, ми передусім прагнули спиратися на той досвід, якого учні набули в початковій школі й продовжують в основній. При цьому враховували їхні вікові особливості.

Властива романтизму отрочтва здатність осягнення дійсності не лише почуттям, а й розумом розширює горизонти пізнання, сприймання себе та інших людей, докільля й підвищує роль абстрактного мислення в цьому процесі, сприяє формуванню власного «Я», закладає підґрунтя не тільки для мовленнєвого, але й духовного, морально-етичного розвитку особистості.

Підсилює цей процес вивчення української літератури, фольклору, оскільки вчитель має можливість здійснювати виховний вплив на учнів змістом художніх творів, аналізом учинків літературних героїв та багатовікового досвіду українського народу, його мудрості, відбитої в казках, легендах, думах, піснях, прислів'ях і приказках.

Пізнання духовної і морально-етичної проблематики літературних творів на рівні аналізу й самостійних оцінних суджень виступає як важливий засіб впливу на емоційне й естетичне сприйняття текстів, виховання і самовиховання підлітків, що виявляється в інтеріоризації (перетворенні якостей героїв творів) та екстеріоризації (набуття позитивних якостей мовною особистістю) навчання і виховання засобами художньої літератури.

За загальноприйнятим у психолого-педагогічній науці поглядом (І. Беґа, Г. Костюк, І. Зимня, О. Леонтєв, С. Рубінштейн та ін.) особистість формується в діяльності, отже, і рівень її розвитку доцільно визначати через цілісно розглянуту діяльність, бо, на думку І. Беґа, «особистісно орієнтований виховний процес – це повноцінне емоційно насичене й суспільно значуще, сумісне, творче життя педагога і вихованців, яке відповідає їхнім соціогенним потребам» [2, с. 14]. Залучення дитини до життєво важливих і цінних форм діяльності забезпечує розвиток її духовних, продуктивних здібностей як творчої особистості.

Ефективне особистісно орієнтоване виховання мовної особистості досягається шляхом застосування освітніх технологій у навчально-виховному процесі основної школи. Ідеї технологізації виховних впливів започаткував А. Макаренко [11], який переконливо доводив потребу «проектувати особистість», тобто чітко уявляти й передбачати ті якості і властивості, що мають сформуватися під дією виховних впливів, і розвивати цю здатність у кожного педагога. Лише визначеність виховних впливів і технологій залучення традиційних та інноваційних форм і методів можуть забезпечити якісне виховання мовної особистості.

Особливе значення в цьому процесі мають різні форми й методи виховання – способи взаємодії учителя й вихованців, спрямовані на засвоєння культурних надбань українського народу, пізнання через мовну картину світу і формування власного світобачення й культури мислення. При цьому слід урахувати, що за належного педагогічного інструментування учень виступає не лише як споживач духовних багатств народу, але і як об'єкт, який зазнає благодійного впливу словесного мистецтва, що змінює його ставлення до світу й самого себе.

Значні резерви виховного впливу на особистість містять такі форми виховної роботи, як олімпіади, конференції, етичні години, уроки-подорожі, бінарні та інтегровані уроки, диспути, педагогічні ситуації, екскурсії тощо. Не менш важливі в цьому процесі методи виховної роботи: традиційні – розповідь, бесіда, спостереження, вправи; інноваційні – мовні та рольові ігри, імітації і симуляції; інтерактивне диференційоване навчання.

Коментуючи другу педагогічну умову – органічне поєднання знань, умінь і навичок учнів з української мови і літератури з метою виховання й розвитку інтелектуальних, морально-етичних, естетичних і культуромовних якостей особистості, наголосимо, що шкільні програми з означених предметів для 5–9 класів зорієнтовані на виховання повноцінної мовної особистості і своєю структурою та змістом покли-

кані забезпечити цей процес. Адже особистісно орієнтований підхід до навчання рідної мови є одним з основних (поряд із компетентнісним, когнітивно-комунікативним та діяльнісним).

Констатуємо, що ці підходи до навчання й виховання передбачені новим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти [7], у якому зокрема визначено головну мету освітньої галузі «Мови і літератури» й основні завдання з формування знань, умінь і навичок учнів основної школи. «Метою освітньої галузі «Мови і літератури» є розвиток особистості учня, формування в нього мовленнєвої і читацької культури, комунікативної та літературної компетентності, гуманістичного світогляду, національної свідомості, високої моралі, активної громадянської позиції, естетичних смаків та ціннісних орієнтацій» [7, с. 8]. Оскільки означена освітня галузь складається з двох компонентів – мовного і літературного, процес виховання мовної особистості учнів основної школи має інтегрований характер, забезпечує систему знань, умінь і навичок з української мови й літератури і будується на міжпредметній основі.

Наші спостереження засвідчили, що не всі вчителі, класні керівники усвідомлюють важливість інтеграції двох предметів у виховному впливі на учнів. І самі учні здебільшого не відчують цього впливу. А стандартизована мовна і літературна освіта чітко визначає завдання кожного з означених предметів.

Володіння українською мовою сприяє консолідації громадян у розбудові та зміцненні держави, забезпечує доступ до джерел української духовності, допомагає кожній особистості реалізувати свої плани, здібності, можливості тощо. Цю думку підтверджує Л. Мацько: «Унікальність мови в її багатовимірливості: мова одночасно сьогочасна і вічна, конкретно-чуттєва й загальна, матеріальна й ідеальна, фізична і духовна, індивідуальна для кожного мовця і спільна для всіх» [12, с. 20]. Цими словами вчена наголошує на особливих функціях мови як навчального предмета.

Головна мета навчання рідної мови полягає у формуванні національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка володіє вміннями і навичками вільно, комунікативно доцільно використовувати її засоби. Відповідно до мети визначено й завдання шкільного курсу української мови, виконання яких забезпечує знання, уміння й навички учнів основної школи. Найголовніші з них:

- виховання свідомого прагнення до вивчення української мови;
- вироблення в учнів компетентностей комунікативно виправдано використовувати засоби мови в різних життєвих ситуаціях;
- ознайомлення з мовною системою як основою формування мовних умінь і навичок;
- формування духовного світу учнів, цілісних світоглядних уявлень, загальнолюдських ціннісних орієнтацій, прилучення через мову до культурних надбань українського народу і людства загалом [13, с. 3–4].

Останні два завдання безпосередньо пов'язані з вихованням мовної особистості школярів, а їх реалізація залежить від означеної педагогічної умови.

Зміст літературної освіти з урахуванням вікових особливостей учнів визначає художні твори, літературні явища і факти, розкриває їх ідейно-естетичну своєрідність. «Засвоєння учнями літературного компонента, – зазначено в Стандарті, – сприяє їх залученню до надбань вітчизняного і світового письменства, розвитку стійкої мотивації до читання, ... збагаченню духовно-емоційного досвіду, формуванню загальної культури» [7, с. 11]. Українська література виховує любов до народу, його мови, звичаїв, національних традицій, розвитку інтелектуальних, духовних та естетичних цінностей. Як невід'ємний складник національної культури українців, і як мистецтво слова, українська література є носієм потужного заряду духовної енергії, здатна передавати загальнолюдські й національні цінності від покоління до покоління, культивувати їх у людській душі [13]. Засобами мистецтва слова вона формує, збагачує внутрішній світ підлітка, позитивно впливає на його свідомість і підсвідомість, спрямовує морально-естетичний потенціал, розвиває інтелект, творчі здібності, естетичний смак.

Метою літературної освіти є підвищення загальної освіченості громадянина України, сприяння всебічному розвитку й духовному збагаченню, формуванню й утвердженню гуманістичного світогляду особистості, національних і загальнолюдських цінностей. Найголовніші завдання шкільного курсу літератури:

- зацікавлення учнів художнім твором як явищем мистецтва слова;
- розвиток уміння сприймати літературний чи фольклорний твір;
- ознайомлення із найвизначнішими і найпоказовішими взірцями української народної творчості та художньої літератури;
- сприяння національному самоусвідомленню і стійкому відчуттю належності до європейської спільноти, бачення в українській художній творчості ментальних особливостей української людини та ін. [13].

Шкільний курс української літератури покликаний формувати знання про специфіку художньої літератури і фольклор як особливий вид мистецтва, розвивати мовленнєву і читацьку культуру, критичне мислення, уміння вести діалог, і, що найголовніше для виховання мовної особистості, формувати гуманістичний світогляд, духовний світ учня, його мораль, загальну культуру, особистісні якості.

Уміле використання знань, умінь і навичок, набутих учнями в процесі засвоєння української мови і літератури, активно впливає на виховання школярів як мовних особистостей.

Стимулювання в учнів мотивів до саморозвитку, самовдосконалення і самовиховання духовних якостей і ціннісних орієнтацій засобами української мови і літератури в процесі урочної і позаурочної

роботи – педагогічна умова виховання мовної особистості, що забезпечує виховання мовної особистості як на уроках, так і в позакласній та позашкільній роботі. Означена умова потребує активної діяльності вчителя, його доброї обізнаності з основами сучасної вікової психології, педагогічними формами і засобами виховання учнів на уроках української мови і літератури та в позакласній роботі.

Стимулювання означає заохочення, спонукання до певної дії [5, с. 1195], учитель-словесник повинен володіти умінням зацікавити учнів матеріалом виучуваних предметів, викликати в них бажання засвоїти рідну мову і літературу, а головне – вбачати особисту користь від цього процесу, відчувати позитивний вплив на духовний та інтелектуальний розвиток. Щоб стимулювати навчальну діяльність учнів, спонукати їх до опанування багатств рідної мови і літератури, потрібно використати сукупність стимулів, які сприятимуть появі мотивації спонукань, що активізують цю діяльність.

Стимулювання спрямоване насамперед на особистість учня з метою усвідомити важливість для нього самовиховання, саморозвитку і самовдосконалення тих якостей, які необхідні йому як мовній особистості в подальшому житті. На першому плані в цьому процесі стають особистісні стосунки педагога і вихованців, що підтверджують слова І. Бежа: «Особистісно орієнтований виховний процес будується не просто на врахуванні індивідуальних особливостей вихованців, а насамперед на послідовному завжди й у всьому ставленні до них як до особистостей, як до відповідальних і свідомих суб'єктів діяльності» [1, с. 46–47]. Тому стимулювання ґрунтується на особистісних контактах і взаєморозумінні учителя й учнів. У цьому сенсі слухними видаються слова І. С. Кона: «Не побачивши в учневі чогось цінного і цікавого, властивого тільки йому, вчитель, по суті, не може виховувати школяра, оскільки в такому разі в педагога немає точки опори для душевного контакту зі своїм учнем» [8, с. 180].

Розуміння самого себе і свого вихователя – основа стимулювального впливу, якого зазнає учень у процесі виховання. Сутність розуміння вихователем учня залежить від його особистісних якостей і професійної підготовки. Щоб в учнів з'явилася мотивація навчальної діяльності, а далі розуміння потреби самовдосконалення і саморозвитку засобами української мови і літератури, вони повинні усвідомити роль цих предметів у їхньому становленні як особистостей. Учитель має донести до свідомості учнів, що рідна мова виконує насамперед дві основні функції – служить засобом розвитку особистості як передумови розвитку народу і засобом пізнання та комунікації.

Завдяки мові дитина пізнає довкілля і саму себе, у її свідомості відображається мовна картина світу. Перед нею відкриваються можливості ознайомитися з усіма сферами діяльності свого народу, пізнати його праобраз, відбитий у психіці, звичаях, обрядах, традиціях. Завдяки рідній мові формується особистість дитини, її національна свідомість і духовне «Я». Засвоєння рідної мови варто здійснювати через осмислення суті слів *Україна, українець, Київська Русь, козак, Запорізька Січ, рідна мова, українська нація* тощо.

Уроки мови сприяють пізнанню світу в усій його багатоманітності і насамперед ознайомленню з культурами різних народів, особливостями їхніх звичаїв і традицій. Українська лексика, що містить власне українську і запозичену, дозволяє розкривати процеси розвитку і контактів рідної мови з мовами інших народів.

Особливе значення мають тексти, використовувані на уроках мови і літератури: вони містять різноманітну інформацію, що впливає на інтелектуальний розвиток учнів, зміст текстів, особливо художніх, сприяє духовному становленню учнів, мовне оформлення текстів забезпечує їхнє культуромовне виховання.

Організовуючи навчально-виховний процес, учитель-словесник повинен використати можливості української літератури, переконуючи учнів, що за допомогою художнього слова можна впливати, поперше, на розум і душу людини, бо вона є дзеркалом долі і вчинків героїв, гідних наслідування і, по-друге, розкривати красу і багатства рідної мови, що безумовно впливає на виховання мовної особистості. Слушними є слова В. Сухомлинського: «Зробити рідне слово надбанням духовного світу дитини – це значить разом із звучанням рідного слова влити в душу відчуття краси й емоцій, які вклав народ у слово, творячи і відшліфовуючи його протягом століть» [17, с. 3].

На основі вивчення рідної мови і літератури, оволодіння їх багатствами поступово формується розуміння необхідності самовиховання як систематичної і цілеспрямованої діяльності, що зорієнтована на формування і вдосконалення позитивних якостей і подолання негативів. Бажання виховуватися, удосконалюватися може виникнути в учня під час порівняння позитивних і негативних учинків літературних героїв, однокласників й умінні дати їм відповідну оцінку. У такий спосіб у нього виробляються ціннісні орієнтації на поведінку, вчинки людей, добро, дружбу, любов тощо.

Головна місія вчителя в цьому процесі полягає в тому, щоб максимально використати можливості означених навчальних предметів для активізації виховання учнів із метою створення особистості і зробити співучасниками виховання, суб'єктами, союзниками у досягненні виховної мети. Уважаємо, що одним із найскладніших видів діяльності, до якої залучають учнів, – діяльність, спрямована на самовиховання, тобто перетворення власної особистості.

Самовиховання, за словами В. Сухомлинського, «потребує дуже важливого могутнього стимулу – почуття власної гідності, поваги до самого себе, бажання стати кращим, ніж був учора. Самовиховання можливе тільки за умови, коли душа людини дуже чутлива до найтонших, суто людських засобів впливу – доброго слова, поради, ласкавого чи докірливого погляду» [17, с. 601–602]. В основі самовиховання учня, як бачимо, лежить стимулювання тих позитивних учинків, виявлення емоцій, що виникають у

процесі контактів між учителем і вихованцями. А навчальний матеріал з української мови і літератури, як на уроках, так і в позакласній роботі, є тим важливим інструментом, що забезпечує стимулювальний вплив на учнів.

У цьому їм допоможе рефлексія, що забезпечить усвідомлення свого внутрішнього Я, усвідомлення себе як людини, духовно багаті особистості. Про це переконливо пише І. Бех у праці «Рефлексія у духовному «Я» особистості» [3], де відзначає роль рефлексії саморозвитку індивіда, виділяє низку її функцій – породжувальної, акмецентрованої, самостверджувальної та ін. Автор доходить висновку: «Роль рефлексії у розвитку духовного «Я» особистості надзвичайно важлива... Саме від її глибини залежить емоційне ставлення особистості до об'єктів, що входять до сфери духовних утворень особистості: цінності пізнання, діяльності, спілкування, художньо-естетичної цінності» [3, с. 14].

Самовиховання містить самоусвідомлення, тобто усвідомлення учнем себе як мовної особистості, що тісно пов'язане із самопізнанням внутрішнього Я та іншими чинниками, що забезпечують саморозвиток і самовдосконалення. При цьому варто розуміти, що ці процеси спрямовані на формування такої мовної особистості, яка володіє високими духовними якостями і загальнолюдськими ціннісними орієнтаціями, необхідними кожній людині в повсякденному приватному і суспільному житті.

Наступна умова пов'язана з вихованням мовної особистості учнів засобами української мови і літератури, що потребує створення сприятливого психологічного середовища й умов для міжособистісного спілкування, атмосфери їх творчого мовленнєвого розвитку. Ці умови створює вчитель, а реалізують міжсуб'єктні контакти за активної участі учнів. Слід урахувати, що виховний процес «здійснюється, як багатопланове і багаторівневе мовленнєве спілкування, оскільки у формуванні вищих психічних функцій вирішальна роль належить мовленнєвій взаємодії... особистісно розвивальна функція мовленнєвого спілкування у виховному процесі є панівною» [1, с. 221]. Таке спілкування називають педагогічним. Учені стверджують, що повноцінний розвиток людини (передовсім психічний і соціальний) залежить від її спілкування з іншими людьми. Підлітки головною метою свого розвитку, самоактуалізації і самоутвердження вважають спілкування, навичок якого вони набувають із раннього дитинства. Роль спілкування для них зростає в підлітковому віці. У коло їхніх співрозмовників увіходять не тільки однолітки і друзі, але й батьки, інші члени родини, учителі і просто дорослі люди.

Педагогічне спілкування ми розуміємо як своєрідну систему, яка забезпечує органічну соціально-педагогічну взаємодію вчителя й учнів, спрямовану на розвиток інтелектуально-творчих, морально-естетичних і культуромовних якостей мовної особистості. Педагогічне спілкування, таким чином, реалізується через міжособистісні взаємини у спілкуванні – взаємозв'язки, що суб'єктивно переживаються й об'єктивно виявляються в характері та способах взаємного впливу.

Як стверджує Л. Туміна, «оптимальне педагогічне спілкування – таке спілкування вчителя з учнями, яке створює найкращі умови для правильного формування особистості, творчого характеру навчальної діяльності і розвитку учнів, забезпечує сприятливий емоційний клімат (зокрема, перешкоджає виникненню «психологічного бар'єру») і дозволяє максимально використовувати в навчальному процесі особистісні якості вчителя» [16, с. 141]. Авторка акцентує на особливій ролі вчителя в цьому процесі й потребі створення таких психологічних умов, які б сприяли вихованню особистості учня. До сказаного додамо, що сутність взаємодії учасників виховного процесу зводиться до спільної, колективної діяльності й до її соціальної природи та організації.

Українська мова і література своїм змістом забезпечують позитивний вплив на свідомість учнів, сприяючи формуванню мовленнєвих здібностей і розвитку емоційної сфери. Учителеві залишається правильно організувати навчальний процес, використовуючи потенційні можливості дисциплін і власні професійні здібності, спираючись на сучасні досягнення педагогіки, психології та лінгводидактики.

Психологічні умови міжособистісного спілкування і створення атмосфери творчого мовленнєвого розвитку учнів вимагають від учителя забезпечення позитивного мікроклімату на уроках і в позакласних заходах, що передбачає вияв взаємоповаги, толерантності, ввічливості, дотримання норм мовного етикету тощо.

Дослідники акцентують увагу й на потребі подолання «психологічних бар'єрів», що закономірно виникають під час взаємодії вчителя з учнями, заважають педагогічному спілкуванню й негативно відбиваються на загальному перебігу уроку. Найбільш типові бар'єри: відсутність контакту з класом, боязнь негативної установки на клас, боязнь класу (для молодих учителів), бар'єр наслідування та ін. [16, с. 141–142].

Подолання означених бар'єрів спілкування створює сприятливий мікроклімат для міжособистісних контактів і дає підстави І. Цимбалюку стверджувати, що «спілкування є соціальним явищем, у якому надзвичайно яскраво виявляються індивідуальні особливості осіб – його учасників» [19, с. 10]. У результаті створення сприятливих психологічних умов на уроках української мови і літератури та в позакласній роботі формується соціально активна мовна особистість, готова до міжособистісного спілкування з дотриманням етичних норм поведінки і культури мовлення. Така особистість є носієм інтелектуально-духовних і морально-етичних якостей.

Як підсумок констатуємо, що врахування пропонованих педагогічних умов забезпечить виховання учнів основної школи, якщо їх реалізації підпорядкувати зміст, форми і методи навчання української мови і літератури.

Література:

1. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 280 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
3. Бех І. Д. Рефлексія у духовному «Я» особистості / І. Д. Бех // Рідна школа. – 2011. – № 9. – С. 9–14.
4. Братанич О. Г. Педагогічні умови диференційованого навчання учнів загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. н. : 13.00.09 / О. Г. Братанич ; Криворізький державний педагогічний ун-т. – Кривий Ріг, 2001. – 238 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укладач і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
6. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття) // Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ ст. [авт. кол.: В. Литвин, В. Андрущенко, А. Гуржій та ін.]. – К. : Навчальна книга, 2004. – Кн. 3. – С. 243–270.
7. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти // Інформаційний збірник та коментарі Монмолодьспорту України. – 2012. – № 4–5. – С. 3–32.
8. Кон І. С. Психологія старшокласника / І. С. Кон. – М., 1980. – 440 с.
9. Краткий психологический словарь / [сост. Л. А. Карпенко ; под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – Ростов-н/Д. : Феникс, 1998. – 512 с.
10. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч. – Тернопіль : Богдан, 2007. – 847 с.
11. Макаренко А. С. Избранные произведения : в 3-х т. / А. С. Макаренко ; ред. кол. Н.Д. Ярмаченко (пред.) и др. – Изд. 2-е, испр. и дополн. – К. : Рад. школа, 1985. – Т. 3 – 592 с.
12. Мацько Л. І. Культура української фахової мови : навч. посібник / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. – К. : Академія, 2007. – 360 с.
13. Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова; Українська література. 5–9 класи. – К. : ВД «Освіта», 2013. – 160 с.
14. Назола О. В. Педагогічні умови підвищення якості навчання іноземних мов курсантів вищих військових навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / О. В. Назола ; Нац. акад. держ. прикор. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2005. – 20 с.
15. Організація самостійної роботи студентів в умовах інтенсифікації навчання : навч. посіб. / А. М. Алексюк, А. А. Аюрзанайн, П. І. Підкасистий та ін. – К. : ІСДО, 1993. – 336 с.
16. Педагогическое речеведение : словарь-справочник / [сост. А. А. Князьков ; под ред. Т. А. Ладыженской и А. К. Михальской]. – М. : Флинта, Наука, 1998. – 312 с.
17. Сухомлинський В. О. Роль переконань у формуванні духовного обличчя особистості : вибр. твори у 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 2. – 670 с.
18. Хриков Є. М. Педагогічні умови як складова наукових знань / Є. М. Хриков // Шлях освіти. – 2011. – № 2. – С. 11–15.
19. Цимбалюк І. М. Психологія спілкування : навч. посіб. / І. М. Цимбалюк. – К. : Професіонал, 2007. – 464 с.